

УДК 336.719; 338.124(4)

Прасолова Світлана Павлівна, к.е.н., доцент кафедри грошового обігу і кредиту Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

ПРИБУТКОВІСТЬ ЯК ГОЛОВНИЙ ІНДИКАТОР ЯКОСТІ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ НА РИНКУ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Статтю присвячено теоретичним і практичним аспектам формування прибутковості та конкурентоспроможності українських банків у взаємозв'язку з рівнем ризиковості цієї діяльності. Досліджено основні причини збитковості діяльності вітчизняних банків під час фінансової кризи та запропоновано основні підходи щодо відновлення їх стабільної прибутковості та, відповідно, конкурентоспроможності у посткризовий період з урахуванням кращого досвіду зарубіжних банків.

Ключові слова: *прибутковість, конкурентоспроможність, чистий процентний дохід, фінансовий ризик, непроцентні доходи, реінжиніринг.*

The article is devoted to theoretical and practical aspects of profitability and competitiveness of Ukrainian banks in the interconnections with the level of riskiness of these activities. It is investigated principal causes of unprofitable activity of domestic banks during the financial crisis and it is offered the basic approaches to the restoration of their stable profitableness and, accordingly, to competitiveness during the post-crisis period taking into account the best experience of foreign banks.

Keywords: *profitability, competitiveness, net interest income, financial risk, non-interest income, reengineering.*

1. Вступ. Досвід фінансових криз останніх років переконливо доводить, що національні системи забезпечення фінансової стабільності відстають від інновацій на фінансових ринках, а центральні банки не мають у своєму розпорядженні достатніх можливостей впливу на наслідки фінансових потрясінь, оскільки для цільового рефінансування вітчизняної банківської системи з метою збереження її ліквідності потрібні значні кошти. Тому у посткризовий період надзвичайно важливим стає удосконалення внутрішньобанківських програм ризик-менеджменту. Оскільки ж між прибутковістю та ризиком існує пряма залежність, визначена ще у фундаментальних працях основоположників теорій ризику Г. Марковіца [1] та У. Шарпа [2] то ***для ефективно управління банківськими ризиками використовують стратегічні підходи***, визначені нормативними положеннями НБУ [3; 4] та в роботах вітчизняних і зарубіжних науковців [5;6, с.26-29;7], які передбачають оптимізацію співвідношення між ризиком і прибутковістю на основі мінімізації ризику за утримання показників прибутковості на певному рівні, не нижчому за заданий.

Реалізація подібних стратегій вимагає від банків врахування взаємозв'язку і взаємозалежності між загальними параметрами ризиків, власним капіталом, фінансовими ресурсами та фінансовими результатами (надходженнями). На жаль, у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема, таких як Алексеєнко М.Д., Герасимович А.М., Косова Т.Д., Кочетков В.Н. та інших, дослідження підходів щодо аналізу ризиків проводяться у відриві від аналітичної оцінки взаємозв'язку між ризиком та фінансовими результатами діяльності банку [8;9;10], а в працях Примостки Л.О., Чуб П.М., Карчевої Г.Т та інших про наявність такого взаємозв'язку лише згадується [5;6].

Водночас, у працях багатьох зарубіжних науковців проводяться ґрунтовні дослідження взаємозв'язку між ризиком та фінансовими результатами діяльності банку, зокрема, у працях Грюнінга Х., Брайовича

Братановича С., Роуза П.С. та інших вказується на важливість дослідження як вказаного взаємозв'язку, так і ризику недоотримання прибутку [11,с.79-98; 7,с.130-149]. Але подібні дослідження не враховують специфічності національної економіки України, а також впливу на прибутковість і рівень ризиковості діяльності вітчизняних банків масштабних фінансових криз, що є останнім часом досить актуальним. Адже зростання інтеграції національних економік у світове господарство та підвищення міри їх взаємозалежності обумовлює не тільки посилення конкуренції та, як наслідок, ефективності економіки, але й кризових явищ між фінансовими системами різних країн і регіонів, спричинених різноманітними ризиками.

Крім того, на нашу думку, у вказаних наукових працях майже не приділяється увага дослідженню ймовірних причин зниження та втрати прибутковості банківської діяльності (збитковість) під час фінансових криз у різних країнах світу з тим, щоб визначити основні напрями ефективного управління ризиковістю банківської діяльності для забезпечення стабільної прибутковості та, відповідно, стабільності фінансової системи країни навіть за складних загальноекономічних умов.

Саме тому **метою даного дослідження** є визначення пріоритетів у напрямку формування стабільної прибутковості банківської системи України у посткризовий період у взаємозв'язку з рівнем ризиковості цієї діяльності та з урахуванням сучасних ринкових тенденцій та національних особливостей.

Для досягнення вказаної мети необхідним є дослідження джерел прибутковості, змін у структурі доходів, витрат і прибутковості української банківської системи, що дозволяє виявити основні причини збиткової діяльності вітчизняних банків під час фінансової кризи та запропонувати основні підходи щодо відновлення їх стабільної прибутковості та, відповідно, конкурентоспроможності у посткризовий період з урахуванням кращого досвіду зарубіжних банків та можливостей

його адаптації до української практики. Такі дослідження проводились на основі застосування *методів якісного аналізу, перш за все експертних оцінок, а також логічних методів досліджень, зокрема таких як історичний, табличний метод, метод порівнянь, групувань, аналогій та інших*, що орієнтовані на використання комплексного та системного підходів.

2. Результати досліджень

2.1. Визначення основних причин збитковості діяльності банківської системи України під час фінансової кризи 2009 року

Для визначення змін у фінансовій позиції банку з точки зору його ризиковості найбільш інформативним є структурний аналіз прибутковості активів банку (ROA)¹, який передбачає розгляд основних його складових, що утворюють чистий прибуток і досить широко використовується у працях зарубіжних науковців для дослідження прибутковості та оцінки ризикованості банківської діяльності (зокрема, у працях Грюнінга Х., Брайовича Братановича С., Роуза П.С. та інших вказується на важливість дослідження як вказаного взаємозв'язку, так і ризику недоотримання прибутку [11, с. 79-98; 7,с.130-149]). Цей показник відображає ефективність політики банку щодо управління їх кредитним та інвестиційним портфелями з урахуванням ризиків, що їх супроводжують, а також спроможність оптимізувати структуру активів банку та доходів за ними.

Зокрема, результати структурного аналізу основних компонентів формування прибутковості активів банків України за 2007 - 2009 роки (табл.1) свідчать, що середній показник прибутковості активів (ROA) досяг у 2007 році найвищого рівня (1,409%) за рахунок значного збільшення, перш за все обсягів кредитних операцій, частка яких в структурі активів

¹ ROA – показник прибутковості активів, який розраховується як співвідношення чистого прибутку і сукупних активів банку і є одним з основних складових загальновідомої моделі Дюпона, що на основі декомпозиційного аналізу капіталу банку досліджує залежність між показниками прибутковості та ризику банку.

банків України за статистичними даними досягала у 2007 році 71,75%, а у 2008 – 80,1% [12,с.46-51; 13,с.50-55], що у засобах масової інформації дістало назву „кредитного буму”. Це обумовило рекордне зростання рівня валових процентних доходів у 2008 та 2009 роках (відповідно, 11,59% та 13,23% за даними табл.1).

Таблиця 1

Структурний аналіз основних компонентів формування прибутковості активів²
банків України у 2007-2009 р.р.³

(%)

Компоненти формування прибутковості активів	2007 р.	2008р.	2009 р.	Відхилення (+; -)	
				2008р. від 2007р.	2009р. від 2008р.
Процентний дохід / сумарні активи	10,823	11,586	13,233	0,763	1,647
- процентні витрати / сумарні активи	- 6,091	- 6,663	- 7,264	0,572	0,601
= <i>чистий процентний дохід / сумарні активи</i>	4,732	4,923	5,969	0,200	1,046
+ комісійний дохід / сумарні активи	2,650	2,605	1,790	- 0,045	-0,815
- комісійні витрати / сумарні активи	- 0,297	- 0,286	- 0,335	-0,011	0,049
= <i>чистий комісійний дохід / сумарні активи</i>	2,353	2,319	1,455	-0,034	- 0,864
+ чистий торговельний дохід (витрати) / сумарні активи	0,617	1,511	0,336	0,894	- 1,175
+ інші операційні доходи / сумарні активи	0,400	0,362	0,259	- 0,038	- 0,103
- загальні адміністративні, витрати на персонал та інші операційні витрати банку / сумарні активи	- 4,729	- 4,569	- 4,074	- 0,160	- 0,495
= <i>операційний прибуток / сумарні активи</i>	3,373	4,546	3,945	1,173	-0,601
- витрати на формування резервів / сумарні активи	- 1,545	- 3,163	- 7,586	1,618	4,423
= <i>прибуток до оподаткування / сумарні активи</i>	1,828	1,383	- 3,641	- 0,445	-5,024
- витрати на податок на прибуток / сумарні активи	- 0,435	- 0,426	0,143	- 0,009	- 0,569
= <i>прибуток після оподаткування / сумарні активи</i>	1,393	0,957	- 3,498	- 0,436	- 4,455
+ (-) чистий прибуток (збиток) від непередбачуваних операцій / сумарні активи	0,016	0,001	- 0,003	- 0,015	- 0,004
= <i>чистий прибуток (збиток) / сумарні активи (ROA)</i>	1,409	0,958	- 3,501	- 0,200	- 4,459

Проте, як свідчить практика, надмірна кредитна експансія в умовах економічного зростання, як правило, супроводжується погіршенням якості кредитних портфелів банків та відповідним зростанням кредитного ризику, який, за погіршення економічних умов та впливу коштів з депозитних

² Довідково: середньорічні активи великих банків складали у 2007 р. 469 787 696 тис. грн., у 2008 р. – 762 741 301 тис. грн., у 2009 р. – 899 768 052 тис. грн.

³ Розраховано за даними „Вісника НБУ” [12;13;14]

рахунків, може спричинити кризу банківської ліквідності та системну банківську кризу.

Така системна банківська криза проявляється у неспроможності значної кількості кредитних організацій, а нерідко і банківської системи у цілому здійснювати базові функції – розрахунки і трансформацію накопичень в інвестиції.

Подібні негативні тенденції, пов'язані з погіршенням якості кредитних портфелів банків, почали накопичуватись уже у 2008 році, також почала знижуватись вартість та дохідність інвестиційних вкладень, перш за все у цінні папери, які виявилися найбільш вразливими щодо впливу світової фінансової кризи. Про це свідчить різке зростання рівня відносних відрахувань на формування резервів з (-1,545%) у 2007 році до (- 3,163%) у 2008 році, тобто, більше ніж у 2 рази (див. табл.1). Ця тенденція значно поглибилась у 2009 році (рівень резервних відрахувань зріс до - 7,586%), який став найгіршим для банківської системи України та охарактеризував пік фінансової кризи, яка поглиблювалася через кризу довіри населення і реального сектору економіки до банківської системи.

При цьому, як свідчать звітні дані банків України, найбільш вразливими до фінансової кризи виявилися найбільші банки – діяльність 66,7% з яких виявилася збитковою у 2009 році (12 банків з 18), на той час як серед великих банків збитковою виявилася діяльність 52,6% банків (10 банків з 19), із середніх збитковими стали 52,4% банків (11 банків з 21), а серед малих банків – тільки 24,0% (29 банків зі 121) [14,с. 67-71]. На нашу думку, це було обумовлено тим, що найбільші банки проводили найбільш ризикову кредитну політику, оскільки частка кредитних вкладень цієї групи банків була вища за середньогалузеву протягом 2007 – 2009 років і, за значного відпливу ліквідних активів у 2009 році, досягла 86,84% [14, с. 48-49].

Таким чином, *рекордне падіння банківського прибутку у 2009 році було викликане значним збільшенням витрат на формування резервів*

на покриття збитків за кредитами операціями (маже у 5 разів, порівняно з 2007 роком згідно даних табл.1) внаслідок різкого погіршення якості кредитних портфелів банків.

При цьому слід враховувати, що незважаючи на однаковий негативний вплив несприятливих макроекономічних чинників у кризовий період, далеко не всі вітчизняні банки закінчили 2009 рік зі збитками. Як показує практика, *уникнути ризику недоотримання прибутку спромоглися саме ті банки, які забезпечили функціонування адекватних систем внутрішнього контролю (перш за все, за наданими кредитами), оптимізацію ведення обліку і аудиту та високий рівень ризик-менеджменту.*

2.2. Визначення основних підходів щодо відновлення стабільної прибутковості та конкурентоспроможності банківської системи України у посткризовий період

Проведені вище дослідження якісної структури прибутку свідчать, що прибутковість традиційного банківського бізнесу, під яким розуміють фінансове посередництво за допомогою депозитних і кредитних операцій, є досить обмеженою, а за кризових умов - і ризикованою, оскільки спричиняють значні втрати та збитковість банківської діяльності. На нашу думку, нарощування активів та обсягів кредитування у посткризовий період не зможе компенсувати недостатність доходів. Це пояснюється тим, що структурні перепони (обумовлені високою банківською конкуренцією), які заважають високодохідному кредитуванню, а також інтенсивна конкуренція з боку філій зарубіжних банків та небанківських компаній обумовлюватимуть і у подальшому значне збільшення витрат та зниження цін на кредити, а, отже, і зниження доходності цих операцій. *Тим самим, основна проблема зниження норми прибутку та нестійке співвідношення цін та витрат разом утворюють передумови для кризи традиційних джерел доходу.*

За таких умов, суттєвішими стають інші джерела прибутку, непов'язані зі зростанням традиційного ризику, який супроводжує кредитні операції банку. Мова йде, перш за все, про **комісійні доходи**, які банки отримують від ведення рахунків клієнтів, їх касового обслуговування, операцій з банківськими металами, від інших наданих або отриманих послуг, що не потребують залучення додаткових вільних ресурсів банку і тому, у більшості випадків, **не супроводжуються фінансовими ризиками**. Але, як свідчать дані табл. 1 рівень чистого комісійного доходу в українських банках у 2007-2009 рр. був незначним і мав стабільну тенденцію до зниження (з 2,353% у 2007 році до 1,455% у 2009 році) внаслідок того, що рівень комісійних доходів мав тенденцію до зниження (з 2,650% у 2007р. до 1,790% у 2009р.), а комісійних витрат, відповідно, – до зростання (з 0,297% у 2007 р. до 0,335% у 2009 р.). Це свідчить про неефективне управління комісійним прибутком та, відповідно, про значну недооцінку вітчизняними банками нетрадиційних джерел доходів.

З іншого боку, до нетрадиційних (непроцентних) доходів відносять і доходи, отримані від операцій з іноземною валютою, іншими інструментами грошового ринку. За своєю природою такі доходи вважають менш стабільними і передбачуваними, оскільки залежать від стану і характеристик фінансового ринку. При цьому, якщо комісійні доходи не пов'язують зі значними фінансовими ризиками, то торговельні доходи можуть бути пов'язані з ринковим ризиком, дія якого теж може призвести до фінансових втрат. А саме, як свідчать дані табл.1, внаслідок дії значних ринкового та валютного ризиків рівень торгівельних доходів українських банків знизився з 1,511% у 2008 році до 0,280% у 2009, тобто більше, ніж у 5 разів. Це необхідно враховувати при управлінні непроцентними доходами.

Тим самим, для удосконалення ефективності управління ризикованістю структури непроцентних доходів необхідно приймати до

уваги, що *комісійні доходи фактично не пов'язуються з будь-якими фінансовими ризиками, на той час як торговельні непроцентні доходи пов'язані з ринковим ризиком, який може бути досить значним, а торговельні операції з іноземною валютою можуть спричинити ще й валютний ризик.*

Відповідно, враховуючи значну ризиковість традиційного банківського бізнесу (перш за все, кредитних операцій), що може призводити до значних втрат, а у кризові періоди спричиняти збитковість банківської діяльності, необхідним є розвиток нетрадиційних джерел доходів з незначним рівнем ризику, перш за все комісійних. Крім того, банкам властиво багато конкурентних переваг, до яких можна віднести наступні: унікальні за широтою охоплення клієнтської бази мережі філій, відділень та банкоматів; високорозвинені системи обробки платежів та внутрішнього обліку: професіоналізм та сучасні технології проведення торгів на фондовому та валютному ринках тощо. Ці переваги банки повинні максимально використовувати для того щоб успішно конкурувати на ринку фінансових та кредитних послуг. При цьому *мова йде не про мінімальне підвищення ефективності за рахунок символічного зниження витрат, а про стабільне підвищення прибутковості на основі радикальної реорганізації бізнесу, спрямованої на регулювання основних економічних показників банківської діяльності за рахунок впровадження загальнобанківських програм реінжинірингу, які передбачають реалізацію наступних заходів:*

- *проведення ретельного аналізу витрат та переваг окремих операцій з тим, щоб розділити їх на складові, а отримані таким чином дані про доходи за кожною операцією, в подальшому, використовувати як обґрунтування для адекватного порівняння витрат та можливої прибутковості окремих банківських операцій;*

- проведення аналізу витрат окремих операцій повинен бути орієнтованим на визначення клієнтів, взаємовідносини з якими пов'язані або з найбільшими витратами, або з найбільшими прибутками;

- виявлення банківських послуг, цінність яких для клієнтів перевищує встановлені на них ціни шляхом порівняння цін на послуги даного банку, з цінами на аналогічні послуги основних конкурентів, що дозволяє визначити суб'єктивну цінність послуг з точки зору клієнтів для кожної операції окремо на основі:

- дослідження сегментів ринку, які в різні періоди часу належали банку та успішні зміни в ціновій політиці, які мали місце в минулому, що дозволяє дати адекватну оцінку міри успішності напрямків діяльності банку та окремих операцій, а також відстежувати позитивні та негативні тенденції. Крім того, результати подібних досліджень дозволяють робити висновок про доцільність та життєздатність різних варіантів зміни ціни;

- аналіз чутливості споживчих цін з метою виявлення випадків відтоку клієнтів та скорочення їх рахунків, які мали місце в минулому. При цьому розглядається величина цінових змін за кожною операцією, реакція конкурентів, кількість втрачених рахунків та обсяг недоотриманого доходу за останні два-три роки, особливо у кризовий період (2008-2009 рр. в Україні). Слід враховувати досвід зарубіжних банків, який свідчить про те, що зростання цін у межах 20% призводить до зменшення доходів внаслідок втрати клієнтів у межах 1% [15]. На той час як звільнення клієнтів від сплати комісійних та надання знижок може призвести до втрати значної частки прибутку;

- встановлювати ціни на банківські кредити з урахуванням ризику їх неповернення, оцінка якого ґрунтується на аналізі історичних даних про збитки банку від неповернення кредитів. Відповідно, чим нижчий середній рівень кредитних втрат банку та величина його середньорічних коливань, тим менш ризикована його клієнтська база,

ймовірність їх неплатоспроможності, що і дозволяє знижувати вартість кредитів;

- *оскільки відносна еластичність споживчих цін на кредити та депозити, їх конкурентна динаміка мають географічні відмінності та особливості, їх необхідно враховувати при диференціації цін у різних регіонах України.* Ціни, що встановлюються банком за кожну операцію, необхідно порівнювати з цінами конкурентів на кожному місцевому ринку, що дозволяє визначити поточний стан банку на шкалі конкурентних цін та виявити можливості для наближення до цінових лідерів. Крім того, найбільші міжрегіональні банки можуть користуватися перевагами локальних ринків окремих регіонів, що також є додатковим джерелом прибутку.

У цілому, як свідчить досвід зарубіжних банків, реалізація подібної програми реорганізації ціноутворення дозволить суттєво підвищити прибутковість та конкурентоспроможності банківської діяльності і в Україні.

3. Висновки.

Результати проведених у статті досліджень переконливо довели, що основною причиною системної кризи банків України у 2009 році можна вважати надмірну кредитну експансію у передкризовий період, значною мірою профінансовану зовнішніми запозиченнями. Така кредитна експансія супроводжувалась погіршенням якості кредитного портфеля, що призвело до значних кредитних втрат і збитковості діяльності української банківської системи у кризовий період.

Тому стратегічною метою діяльності банку має бути не нарощування прибутку за рахунок агресивних, ризикованих стратегій традиційного банківського бізнесу, а стабілізація банківської ефективності (поступове нарощування прибутковості банківської діяльності без різких коливань) за рахунок розвитку нетрадиційних джерел доходів з незначним рівнем ризику, перш за все комісійних.

При цьому, для підвищення ефективності управління структурою непроцентних доходів, необхідно враховувати рівень їх ризиковості.

У цілому, доведено, що для того щоб успішно конкурувати на ринку фінансових та кредитних послуг у посткризовий період необхідним є ***забезпечення стабільної прибутковості діяльності вітчизняних банків на основі радикальної реорганізації бізнесу, пов'язаної з впровадженням загальнобанківських програм реінжинірингу, орієнтованих на досягнення наступних результатів:***

- досягнення нового рівня показників економічної ефективності на основі диференційованого підходу до встановлення цін та тарифів за послуги, який ґрунтується на результатах докладного аналізу суб'єктивної цінності цих послуг з точки зору різних категорій та класів клієнтів, що дозволяє значно збільшити непроцентний дохід без суттєвого зменшення клієнтської бази;

- для відновлення ефективності діяльності українських банків важливим є не тільки пошук шляхів нарощування їх ресурсної бази, але й впровадження стратегії диверсифікації та універсалізації за межами традиційного банківського бізнесу, у сфері комісійних послуг;

- значне підвищення якості обслуговування клієнтів;

- посилення корпоративної культури обслуговування, орієнтованої на збільшення обсягів надання банківських послуг;

- усунення зайвих рівнів управління з метою наближення вищого керівництва та процесу прийняття рішень до інтересів клієнтів.

Тим самим, для забезпечення більш вагомої участі банківської системи України в економічних процесах та підвищення ефективності банківського посередництва та його конкурентоспроможності (що проявляється у зростанні обсягів кредитування, інвестицій у вітчизняну економіку) необхідним є не тільки покращення структури балансів вітчизняних банків та підвищення якості їх кредитних портфелів банків на основі удосконалення ризик-менеджменту, але й значне розширення

нетрадиційного банківського бізнесу шляхом впровадження і реалізації програм реорганізації (реінжинірингу) бізнес-процесів, що, як свідчить досвід зарубіжних банків, спроможне суттєво підвищити прибутковість та конкурентоспроможність банківського бізнесу в Україні у посткризовий період.

4. Перелік використаних джерел:

1. Markowitz Harry M. Portfolio Selection / Harry M. Markowitz // Efficient Diversification of Investments – New York: Wiley, 1956. - 157p.
2. Шарп У. Инвестиции/ У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бэйли; пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2003. – XII. – 1028с.
3. Методичні вказівки з інспектування банків „Система оцінки ризиків”: Постанова Правління НБУ від 15 березня 2004р. № 104 // <http://www.bank.gov.ua>.
4. Методичні рекомендації щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України, схвалені постановою Правління НБУ від 02 серпня 2004 р. №361//<http://www.bank.gov.ua>.
5. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент у банку: Підручник/ Примостка Л.О./ 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2004. – 468с.
6. Управління банківськими ризиками: навч. посіб. / [Л.О. Примостка, П.М. Чуб, Г.Т. Карчева та ін.; за заг. ред.. д.е.н., проф. Л.О. Примостки] – К.: КНЕУ, 2007. – 600 с.
7. Роуз Питер С. Банковский менеджмент / Питер С. Роуз ; пер. с англ. со 2-го изд. – М.: «Дело ЛТД», 1995. – 768 с.
8. Аналіз банківської діяльності: Підручник / [А. М. Герасимович, М. Д. Алексеєнко, І.М. Парасій-Вергуненко та ін.; за ред.. А.М. Герасимовича] – К.: КНЕУ, 2003. – 599с.
9. Косова Т.Г. Аналіз банківської діяльності: навч. посіб. /Т.Г. Косова. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 486с.

10. Кочетков В.Н. Анализ банковской деятельности: теоретико-прикладной аспект: Монография / В.Н. Кочетков. – К.: МАУП, 1999. – 192с.

11. Грюнинг Х. Ван. Анализ банковских рисков. Система оценки корпоративного управления и управления финансовым риском / Х. Ван Грюнинг, Братанович С. Брайнович; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 304с.

12. Основні показники діяльності банків України за станом на 01.01.2008 р. (у розрізі банків) // Вісник Національного банку України – 2008 - № 3 – С.46 - 67.

13. Основні показники діяльності банків України за станом на 01.01.2009 р. (у розрізі банків) // Вісник Національного банку України – 2009 - № 3 – С.50 - 71.

14. Основні показники діяльності банків України за станом на 01.01.2010 р. (у розрізі банків) // Вісник Національного банку України – 2010 - № 3 – С.48 - 71.

15. Berger A. The Price-Concentration Relationship in Banking/A. Berger, H. Timothy // Review of Economics and Statistics. – 1989. - № 71.

Поданий до публікації матеріал раніше не надавався і не публікувався